

Néhány szó a fordítás történetéhez

Hell György

1. Bevezető megjegyzések

A fordítás kérdésével foglalkozó terjedelmesebb munkák mindig szentelnek néhány oldalt vagy legalábbis néhány bekezdést történeti vonatkozásoknak. Ezzel az eljárással a szerzők azt a szakkönyvekben szokásos gyakorlatot követik, hogy történeti tudnivalókkal teszik teljesebbé a tárgyukról adható tudást. A történelmi adatok több szempontból is kiegészíthetik a szűken értelmezett szakmai ismertetéseket: minden szakterület múltjában található érdekes események, melyek anekdotikus jellegükkel színesebbé teszik a leírást, de arra is adnak alkalmat, hogy alaposabb bepillantást nyújtsanak a tárgyalt kérdésekbe. A látszólag véletlenszerű összevisszaságban szóródó történeti események egymásutánjába bizonyos elképzelések megvalósulását is beleláthatjuk, amivel valamiféle sorrendiséget, rendszerességet kereshetünk bennük. Sokan gondolják ugyanis, hogy az idő egymásutánjában a dolgok kibontakoztatják a bennük rejlő lehetőségeket, még hozzá úgy, hogy mindig a fejlettebb változatok kapnak nagyobb esélyt a megvalósulásra és megmaradásra. Aki fölismeri és követi a változások egymásutánját, azt is megtudhatja, miben áll a dolgok lényege. Ha ezt az elgondolást a fordításra alkalmazzuk, azt mondhatjuk, hogy a fordítás mibenlétéről akkor rendelkezünk a legmegbízhatóbb ismeretekkel, ha megismerkedünk történetével.

Nem kétséges, hogy minden történelmi eseménysornak vannak érdekes részletei. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az idő és a fejlődés nem mindig járnak azonos úton, és a történelemnek nemcsak felfelé vezető egyenes szakaszai vannak, hanem olyan korszakai is, amelyekre nem a haladás, hanem a hanyatlás a jellemző. Mit várhatunk ezek után a fordítás történetétől? Megismerhetjük belőle a fordítások érdekében végzett emberi erőfeszítések változatos eseményeit, a körülményeket, amelyek közepette a fordítói tevékenység megvalósult, föltárhatjuk azokat az elgondolásokat, amelyek befolyásolták és irányították a fordítói tevékenységet, és képet kaphatunk arról, milyen szerepet töltött be a fordítás az emberiség történetében.

A fordítással kapcsolatos történelmi ismeretek fontosságát jól mutatja, hogy a fordítók nemzetközi szervezete, a FIT (Fédération Internationale des Traducteurs) az 1963-as, Dubrovnikban tartott ülésén elhatározta, hogy folyóiratában, a *Babel*ben rendszeresen közöl majd történeti tárgyú cikkeket. Ezt a határozatát az 1966-os konferencia Lahtiban azzal egészítette ki, hogy egy külön bizottságot hozott létre a kérdés kutatásának szorgalmazására. Mivel az elgondolás kezdeményezésében a magyar Radó György (akkoriban a FIT egyik alelnöke)

játszott komoly szerepet, őt választották meg a különbizottság első elnökének. Ezt követően Radó több cikkben ismertette a fordítás történetével kapcsolatos elgondolásait a *Babel* lapjain.

2. A korszakolás kérdései

Minden történeti munkának lényeges tartozéka az események korszakolása. A jó korszakolás nemcsak időbeli tagolást nyújt a tárgyalt eseményekről, de lényeges különbségeket is érzékeltetni tud az események menetében. Minden fordítástörténeti munka megad korszakokat, de amint majd látni fogjuk, szinte mindenki két alapvető jellegzetességhez köti a fordítást, mégpedig a szó szerinti vagy a szabad fordításhoz. Ennek a két fordítási módnak a mi tárgyalásunkban is meg kell adnunk a megfelelő helyet, de észre kell vennünk, hogy mindezek mögött egy még alapvetőbb kettősség húzódik meg: a fordítás spontán szemlélete és tudományos értékelése. A fordítás hosszú ideig természetes és magától értetődő tevékenységnek számított, amely nem igényelt tudományos elemzést. Az emberek fordítottak, beszéltek és írtak a fordításról, különböző szempontokat érvényesítettek a tevékenység során, de a fordításról szóló értekezések, eszmecserék nélkülözték a tudományos módszerességet és a pontos fogalmi elemzést. A fordításról folytatott beszéd alapfogalmi tudomány előtti fogalmak voltak és egy tudomány előtti gondolkodást képviseltek.

Ez a helyzet nem meglepő. Tulajdonképpen minden tudományt megelőző egy tudomány előtti állapot és minden tudományos fogalom mögött meghúzódik egy értelmezés, amely ezt a tudomány előtti állapotot képviseli. A fordításról szóló ilyen írásokban sok összegyűjtött tudás halmozódott fel az idők során, anélkül azonban, hogy magának a fordításnak a lényegét pontosan bárki is tisztázta volna. Mindenki tudta, vagy tudni vélte, mi a fordítás, aminek következtében mindig kellő öntudattal fejtette ki, mire kell a fordítónak ügyelnie munkája közben és milyen erőfeszítésekkel érheti el kitűzött célját. Az európai kultúra jószérével csak a 19. században, némelyek szerint a 20. század közepén érkezett el arra a szintre, hogy szigorúan módszeres és tudományos elemzéssel próbálja meg tisztázni a fordítás mibenlétét. Azt is észre kell vennünk, hogy a közvetlen belátáson alapuló értelmezés (tudomány előtti) korszaka nem volt egységes. Részkorszakok meglétét azonosíthatjuk benne attól függően, milyen szempontok érvényesültek a fordításokban a nyelvre vonatkozóan. Ilyenképpen a 20. század előtt legalább két korszakot kell megkülönböztetnünk: az egyikben a magyarázatok még nem alkalmazzák a mondat fogalmát (a periódusét igen, de nem grammatikai, hanem retorikai értelmezésében), a másikban már igen. A mondat fogalmához kapcsolódó további nézetek újabb részkorszakokhoz vezetnek a 17. és 20. század között.

A fordítás történetét – sok más tudománytól eltérően – nagyon hosszú ideig a tudomány előtti állapot jellemezte, amiről nagyon könnyen meg lehet feledkezni akkor, ha szakaszolásában egyszerűen csak a fordítási módra figyelünk. Talán egy kissé az eddigi mulasztást pótoljuk a továbbiakban azzal, hogy a fordítás történetének keretében főként erről a tudomány előtti szakaszcsoportról lesz szó.

Mindez nem jelenti a fordítás történetének leszegényítését, hiszen a tudomány előtti korszak hosszúságának beismerésével árnyaltabbá tudjuk tenni a történeti tárgyalást. A tudományos vizsgálatok előtti fordítások sajátosságainak érzékelte-tése érdekében mindenekelőtt azt kell röviden tisztáznunk, milyen új szempontok érvényesültek a szigorúan tudományos értékű elemzésekben.

A tudományos vizsgálat egyértelmű fogalmak használatát várja el a fordítás mibenlétének tisztázására, hogy belőlük következtetéseket lehessen levonni a fordítás megvalósulására vonatkozóan és arra, milyen alapon értékelhető egy adott fordítás. Nem meglepő, hogy a fordítás nehezen áttekinthető tevékenységének következtében (a tudományokban szokásos eljárásoknak megfelelően) a pontos fogalmakat nem közvetlenül magából az elemezni kívánt tevékenységből és a vele kapcsolatos jelenségekből veszik, hanem olyan eljárásokból, amelyek közel állnak a fordítási ténykedéshez, hasonlítanak rá és ugyanakkor eleget tesznek a szigorú tudományosságnak. Ilyenek pl. a *kódozás*, az *azonosság*, az *ekvivalencia* fogalma, a *transzformáció*, a *transzláció*, az *átváltás*, a *transzfer* stb., amelyek segítségével jól (ideálisan) meg lehet közelíteni a fordítással kapcsolatos jelenségeket. (Klaudy 2003). Ezekből kiindulva, a fogalmak „finomításától” várjuk, hogy egyre közelebb jutunk kitűzött célunkhoz, a fordítás tudományos leírásához. (Galilei is a valójában nem létező egyenes vonalú egyenletes mozgás fogalmát vette alapul a tényleges mozgások leírásához.)

A most vázolt eljárás nem azonos azzal a jól ismert másikkal, amelyben valamilyen (általános) nyelvi törvényszerűséget használva magyarázzuk meg a fordítással létrehozott változtatásokat. Ebben az esetben ugyanis csak érthetővé, a nyelvi normák szerint elfogadhatóvá teszünk bizonyos adott fordítási megoldásokat, de arról eközben nem esik szó, miért, milyen törvényszerűségek értelmében jött létre szükségszerűen az adott helyen az adott megoldás. A szigorúan tudományos módszer csak egy eléggé pontosan meghatározható (a generatív grammatika felléptét követő) időszakban körvonalozódott a nyelvészeti kutatásban, míg a másik – a grammatikai magyarázatok módszere – az ezt megelőző időszakban már hosszú ideje megtalálható volt. Nyilvánvaló, hogy a szigorúan tudományos eljárás annyira sok mindenben eltér a másiktól, hogy a kettőt nem lehet egymással összevonva tárgyalni.

Világosabbá tehetjük a fordítás sajátosságait, ha az említett elemzéseket a nyelvészet feladataival vetjük össze. A nyelvészetet a nyelvi forma és a jelentés összefüggéseinek kérdései érdeklik, meghatározza a két területen található egységeket, hogy tisztázhassa, milyen összefüggésben kapcsolódnak egymással a nyelv feladatának megvalósítása érdekében. A fordításelmélet alapfogalmai, a kódozás, transzformáció, ekvivalencia stb. szintén a tartalom és a forma viszonyát érintik, de másféle módon, mint ahogy azt a nyelvészet teszi. Különbség található közöttük egyrészt abban, hogy a nyelvészet jellegzetesen egy nyelven belül marad, míg a fordítást két nyelv kapcsolata érdekli, de még inkább abban, hogy másmilyen a jelentés szerepe. A nyelvészetben a forma a jelentéshez kapcsolódik, mintegy attól kapja létét, a jelentéstől független nyelvi elem nem igazán érdekli a nyelvészetet. A fordításban viszont a két szöveg jelentésbeli azonosságát olyan magától értetődő ténynek tekintjük, amely minden fordítás természetes kelléke. A tulajdonképpeni fordítási kérdések a két szöveg formai

tulajdonságait érintik, hiszen ezek viszonya szabja meg, mikor tekinthetünk valamit fordításnak. (A versfordításokban a formai megfeleltetést még a tartalom rovására is érvényesíteni lehet.) Ez a különbség teszi érthetővé, hogy a fordítást nem szabad szigorúan csak a nyelvészethez kötni, hanem más diszciplínák (pl. az irodalom, a retorika) megállapításait is föl kell használni a törvényszerűségek megállapítása során. A fordítás története sok példával igazolja ennek a megállapításnak a jogosságát.

3. A „fordítás” szó jelentései

A fordítás történetének tárgyalásához meg kell határoznunk, mi lesz vizsgálatunk tárgya, azaz mire kell gondolnunk, amikor fordításról beszélünk. A *fordítás* szavunk, mint minden *ás*-végű igéből képzett főnév, elsősorban valamilyen cselekvésre utal, mint pl. a *szervezés*, *futás*, *szorzás* stb. A *fordítás* azt a cselekvést jelenti, amelyet a fordító akkor végez, amikor egyik nyelv szövegét egy másikba írja át. Nem olyan módon, ahogy pl. egy cirill betűkkel vagy görög betűkkel írt szöveget latin betűs szöveggel helyettesítünk, hanem úgy, hogy az adott szöveget egy új nyelven jelenítjük meg. A cselekvések eredményeit általában külön szavak jelölik, pl. a *szervezni*, *szervezés* mellett a *szervezet*, a *gondolni* és *gondolás* mellett a *gondolat*, a *szorozni*, *szorzás* mellett a *szorzat* stb., amelyek egyértelműen az adott cselekvés elvégzéséből kapott eredményre utalnak. Sokszor azonban, és éppen a mi esetünkben is az a helyzet, hogy a *fogalmazás*, *szántás*, *írás* stb. szavakhoz hasonlóan a *fordítás* szó jelentheti nemcsak a tevékenységet, hanem annak eredményét is, azaz magát a leírt fordítást. Olyan *ás*-végű szavunk is van, amelyik a cselekvésre utaló végződése ellenére jóformán kizárólag csak magára a cselekvés eredményére utal, pl. *rakás*, *tojás*. Mivel nyelvünknek ez a sajátossága többjelentésű szavakat hoz létre, érdemes megemlíteni, hogy az utolsónak említett *tojás* szóra a 17. században Comenius *Orbis pictus*ának tanúsága szerint két szavunk volt használatban: a *tojás* és a *tojomány*. Az első csak a cselekvésre utalt, a második csak az eredményre. Az *–ás* és a *–mány* jelentést megkülönböztető szerepét használta fel aztán a 19. században Brassai Sámuel nyelvészünk, amikor rendszeresen *fordítmány*ról beszélt, valahányszor meg akarta különböztetni a fordítás eredményét a tényleges cselekvéstől, a *fordítástól*. Mai gyakorlatunk azt mutatja, hogy ésszerű kezdeményezése nem járt sikerrel.

Az eddig említett két fő jelentés mellett a *fordítás* szónak még további két lényeges jelentését kell megkülönböztetnünk. Az egyiket akkor használjuk, amikor egy írásműre azt mondjuk, hogy fordítás. Nem kétséges, hogy az ilyen véleményezésben valamilyen minősítés rejlik, annak kifejezése, hogy az írásmű nem eredeti munka, hanem egy fordítói tevékenységnek az eredménye, és egy más nyelven írt munkára vezethető vissza. Az is benne van ebben a minősítésben, hogy az új szöveg nem akármilyen meghatározatlan viszonyban áll az eredetivel, hanem egy olyanban, amit *fordítás*nak nevezek és nem másnak, pl. nem ismertetésnek, kivonatolásnak, átfogalmazásnak stb. Nem jelent könnyű feladatot pontosan számot adni arról, milyen megfontolásból mondjuk egy szö-

vegre, hogy fordítás és nem más az említettek közül, de azért mindig eléggé hátrározottan állást tudunk foglalni, ha az új szöveg mellett értjük azt a nyelvet is, amelyen az eredeti szöveg készült. Két nyelv ismerete látszólag együtt jár azzal, hogy meg tudjuk mondani, mi tekinthető fordításnak és mi nem.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy a fordítással készült szövegeket kevesebbre becsüljük, mint az eredeti alkotásokat. Tesszük ezt annak ellenére, hogy sok elismerten jó író fordító is volt, sőt az igazi jó fordításokat sokszor ugyanazoknak a tehetséges íróknak köszönhetjük, akik eredeti munkáikkal is gazdagították irodalmunkat. Az olvasó – eléggé érdekes módon – igazában csak azt tartja írónak, aki eredetit alkot, de aki fordít, az egyszerűen csak fordító. Az írókat megtartjuk emlékezetünkben, de azok nevét, akik jelentős irodalmi alkotásokat ültettek át nyelvünkre magas művészi fokon, nem tartjuk érdemesnek megjegyezni. (Vannak természetesen gyenge fordítások, de ezek ugyanúgy nem számítanak irodalmi alkotásoknak, mint ahogy a gyenge eredeti munkák sem számítanak annak.)

Még a nyelvtudomány is különbséget tesz a kétféle szövegfajta között. Az elsőt, az elismert írók alkotásait mérvadónak tekint a nyelvérzék megnyilvánulása szempontjából, a bennük található megoldásokat szabványértékűnek veszi nyelvhelyességi kérdésekben, a fordításoknak azonban nem ad ilyen rangot. Furcsa ez a megkülönböztetés, hiszen minden nép irodalma fordításokkal kezdődik, a fordítások teremtik meg és tartják fenn kapcsolatait más népek kultúrájával, és minden irodalom a fordítások révén is gazdagítja nyelvét új lehetőségekkel. Az igazán jó fordításoknak ugyanúgy megvan az irodalmi értékük és a helyük az irodalomban, mint az eredeti alkotásoknak. Érdemes ezzel kapcsolatban Babits Mihály véleményét idézni, aki Dante-fordításának a *Purgatórium*-hoz írt előszavában a következőket mondja: „A fordítás hálátlan munka, mert a legjobb is megalkuvás és nem tökéletes, hibát mindig lehet benne találni és eredményeit sem muszáj észrevenni. Kétszeresen hálátlan, mert minden fordítás csak *egy nemzet* számára értékes (Babits kiemelése), s valójában ajándék a nemzetnek. Akármilyen paradoxnak hangozzék is: a műfordításkönyv a legmenthetetlenebbül magyar könyv, az író, akit nemzete kitagadott, evvel nem mehet külföldi piacra. Minden műfordításkötet – s mennél nagyobb munka és időáldozattal készült, annál inkább – vallomás az író nemzetéhez tartozása mellett; - bár vallomás egyúttal a nagy nemzetközi kultúra egysége mellett is, az Emberiség hitvallása mellett” (Babits 1920: Előszó).

A szó negyedik jelentése az irodalmi műfajok területére visz el bennünket. Minden nép irodalmi tevékenységében különbséget tehetünk az eredetinek tekinthető irodalmi alkotások és a fordításként átvett munkák között. A *fordítás* szónak ez a jelentése tehát kapcsolatban van az előbbivel, de most nem egyszerűen minősítést jelölünk vele, hanem egy nép egész irodalmán belül azokat a szövegeket, amelyek fordításokból adódtak. Az ilyen alkotásokat nem mindenki tudja megkülönböztetni az eredetiektől, de azért sok mindentől (a feldolgozott történetből, a helyszínről, a személyekből, az életkörülmények leírásából stb.) még a szakképzettséggel nem rendelkező olvasó is ki tudja következtetni, fordítással van-e dolga vagy eredeti írással.

4. A fordítástörténet tárgya

Ezek után föltehetjük a kérdést, mivel foglalkozik a fordítás története. Ha nagyon gyakorlatiasak akarnánk lenni, mondhatnánk, meg kell nézni, hogyan tárgyalják a fordítás történetét más munkák, és vagy azok közül haladunk valamelyik szerint a továbbiakban, vagy pedig a belőlük levonható tanulságokat hasznosítjuk. A fordítás történetével foglalkozó újabb írások legtöbbször elsőként Steiner történelemszemléletét ismerteti, annak megfelelően, ahogy azt a *Bábel után* című munkájában kifejtette. Steiner négy különböző korszakot különböztet meg a fordítások történetében: az elsőt a kezdetektől (Cicerótól) a 18. század végéig számítja, a másodikat a 20. század közepéig veszi, amit aztán a gépi fordítás megvalósítására irányuló kutatások időszaka követ. Az utolsót a hermeneutikai alapú fordításelméleti kutatások időszakának nevezi, mely az 1960-as évektől még napjainkban is tart.

Steiner korszakai a nagy nyelvészeti változások eseményeit követik. A 18. század végére értek be a hagyományos nyelvfelfogással szemben támasztott kértelyek és alakultak ki az új elgondolások a nyelv mibenlétére vonatkozóan. A 20. század közepe a gépi fordítás gondolatának megfogalmazása mellett szintén kiérlelt egy újabb nyelvfelfogást, melyhez sajátos kiegészítésként a hermeneutika társult. Ez az utóbbi irányzat nem számít ugyan tisztán nyelvészetben belüli elgondolásnak, de mivel új kezdeményezéseket hozott az értelmezés világában, nyelvészeti vonatkozásokat is tulajdonítunk neki. Steiner valószínűleg jó nyomon jár, amikor úgy gondolja, hogy a nyelvészetben belüli változások komoly hatással voltak a fordításról alkotott fölfogásunkra, de azért elgondolása ellen több kifogás is fölhozható. Vannak, akiket az éles korhatár-megjelölések zavarnak, mert szerintük a történelmi események sosem változnak meg hirtelenül rövid egy-két év alatt. A korszakok egyenetlen hosszát is elfogadhatatlannak tartják némelyek. Az első időszak közel két évezredet fog át, a második csak másfél századot, a harmadik és a negyedik csak egy felet, de úgy, hogy időben szinte egybeesnek. Steinernél természetesen nem véletlenül adódtak az eltérő hosszúságú időszakok: a korszakhatárokat annak alapján állapította meg, milyen jellemző kérdések foglalkoztatták a fordítás elveivel foglalkozó írókat. A fordítás első időszakában szinte kizárólagosan a szó szerinti és a jelentésen alapuló fordítás elsődlegességének tisztázása foglalkoztatta a kérdés iránt érdeklődőket, a másodikban a romantika elvei éreztették hatásukat a fordításokban, a harmadikat és a negyediket viszont a szigorú elvi megközelítés jellemzi.

Hans Joachim Störig a fordítási elvekkel foglalkozó irodalom jelentős munkáit gyűjtötte össze egy szöveggyűjteményben, melynek előszavában Steinerétől eltérő szempontokat alkalmaz a fordítás történetének tagolására (Störig 1963). Számára a fordított szövegek sajátos jellege, a szövegtípusok határozzák meg a fordítás jellemző korszakait. Az elsőbe az ókori klasszikusok fordításának időszakát veszi, majd külön korszakként kezeli a Biblia szövegeinek fordítását, harmadiknak a népnyelvi klasszikusok fordításának időszakát hozza, majd a szakmai anyagok fordításának szakaszát. Ez a beosztás látszólag egészen más szempontokat érvényesít, mint Steineré, de a különbségek igazában nem jelentősek. A szövegtípusok szerinti beosztás mögött itt is az alkalmazható fordítási elvek

közötti különbségek húzódnak meg, hiszen másként kell az ókori klasszikusok szövegeit fordítani, mint a nemzeti irodalmak klasszikusait, másként a Bibliát és másként a szakmai szövegeket. Az eltérések a fordítási elvek tisztázását igénylik, illetve annak megállapítását, mikor minősíthetők egy szöveget fordításnak. A Strörig féle beosztás annyiban hoz valami újat, hogy korszakhatárokat nem tartalmaz.

Radó György szintén a korszakolást tartja fontosnak a FIT részére készített tervezetében, de a Steiner-féle nyelvészeti korszakok helyett a kultúrtörténeti változásokat tartja lényegesnek. Egy bevezető rész után egy prehisztórikus korszakot tételez, amelyre a tolmácsolás volt a jellemző, ezt követően külön fejezetekben kívánja tárgyalni az ókori, illetve a középkori népek fordítási irodalmát, majd megint külön a modern nyelvek fordítási gyakorlatát. Befejezésül a fordítások nemzetközi vonatkozásának története szerepel tervezetében, mely a fordítás elvi kérdéseinek tárgyalását külön nem tartalmazza. Ez a szigorúan nyelvi-kulturális korszakolás arra utal, hogy Radó György elsősorban a fordítási adatok összegyűjtését tekintette fontosnak tervezetében.

Mint ahogy már korábban szó volt róla, fordítástörténetünkben külön korszaknak tekintjük a tudomány előtti és a tudományos kutatások időszakát. A fordításokkal foglalkozó írások eléggé egyértelműen azt mutatják, hogy a történelmi változások mindenekelőtt a *fordítás* szó minősítő (fentebb harmadiknak vett) jelentésével kapcsolatban olvashatók ki a szerzők munkáiból: mást tartottak jó fordításnak a különböző korokban és más volt a jó fordítás kritériuma a szövegfajtaiktól függően. A *fordítás* minősítő jelentésével kapcsolatos véleményeknek ennek következtében meghatározó jelentőséget kell tulajdonítanunk a fordítások történetének korszakolásában, de úgy, hogy a fentebb említetteknek megfelelően a magyarázatul felhasznált grammatikai háttértől függően különbséget teszünk a mondat fogalmát még nem ismerő és a mondatot már felhasználó korszakok között. Az első a 16-17. századig tartott, a másodikban azóta élünk. Mindkét korszakban további részkorszakokat fogunk megkülönböztetni, esetenként a fordítás elemzésével foglalkozó jelentős személyiségek felfogásához kapcsolódóan.

Mondhatjuk-e, hogy a szó többi jelentésének nincsen történelmi vonatkozása? A *fordítás* elsőnek vett jelentése a mi esetünkben egy mentális tevékenységre utal, mely rejtetten zajlik le bennünk, amelyről külsőleg csak közvetve szerzünk tudomást a létrehozott eredménye révén, vagy úgy, hogy beszámolunk az átélt tevékenységről. Bár vannak komoly törekvések a fordítási ténykedés mibenlétének tisztázására, ma még keveset tudunk erről a pszichikai jellegű ténykedésről. Föltehetjük azonban, hogy alapjában ma sem zajlik le másként, mint évezredekkel ezelőtt. Módosulások természetesen fölléphetnek, hiszen nem mindegy, hogy a fordító rendelkezik-e megfelelő szótárral vagy sem, és hogy a szótárban lapozgatással találja-e meg a szükséges információt, vagy egy számítógép billentyűzete segíti hozzá a keresett adathoz. Az sem mindegy, hogy a nyelvi, szakmai tudatosság milyen foka kíséri a fordítási tevékenységet: van-e grammatikai vagy filológiai képzettsége a fordítónak, mennyire ismeri az értelmezés lehetőségeit, a mű keletkezésének személyi vagy társadalmi beágyazottságát, stb. Ebből a szempontból kétségkívül nagy különbségeket talál-

hatunk az egyes korok és az egyes személyek fordítási tevékenysége között, de mindez – úgy tűnik – inkább csak kiegészítő mozzanatként épül be a fordítói tevékenységbe, és nem segítenek hozzá az egyébként homályos fordítói tevékenység tisztázásához.

Arisztotelész tekintélye is arra ösztönöz, hogy a fordítási tevékenység helyett inkább a fordítás eredményével foglalkozzunk. A *Nikomakhoszi etika* (1987) bevezetőjében abból indul ki, hogy minden tevékenységet valamiféle jó elérése érdekében végzünk, amit a cselekvés céljának is nevezhetünk. Ez a cél adott esetben lehet egy tevékenység, de lehet az a dolog is, amelyet a tevékenységgel létrehozunk. Valahányszor ez a helyzet, a cselekvéssel létrehozott dolgot szerte értékesebbnek kell tekintenünk, mint magát a kivitelező cselekvést.

A megtapasztalható tárgy formájában kapott fordítás (a szó második jelentése) jelentős változásokon ment át az idők során: az egyedi kéziratok helyett a történelem során a nyomdatechnika termékei szinte korlátlan mennyiségben tették hozzáférhetővé a fordításokat, amit aztán az elektronika eszközei gazdagítottak még további lehetőségekkel. Ezek a változások komoly hatással voltak az emberi művelődés és az emberiség civilizációjának alakulására, hatottak a fordításra is, de csak abból a szempontból lesznek majd fontosak a számunkra, hogy gyakoroltak-e valamilyen hatást a fordítás más tényezőire.

A *fordítás* szó negyedik jelentése nagyrészt irodalmi és kultúrtörténeti kérdéseket érint és a kultúrák közti kapcsolatok területére visz bennünket. Sok nép első fordításainak köszönheti, hogy van ábécéje, mások a fordításokkal teremtették meg irodalmukat, vagy ennek köszönhetik vallási életük, jogrendjük, technikájuk fejlődését. Vannak szerzők, akik jóformán csak ilyen szempontból vizsgálják a fordítások történetét (Delisle és Woodsworth 1995).

5. Egynyelvűség – többnyelvűség

A fordítással és a fordítás történetével kapcsolatban rendszeresen fölvetődik a kérdés, milyen következmények hárulnak az emberiségre abból a sajátos helyzetből kifolyólag, hogy több ezer kölcsönösen érthetetlen nyelven beszélünk. Sokan úgy gondolják, hogy az emberiség előnytelen helyzetbe került azáltal, hogy az egynyelvűséggel járó közvetlen érintkezési lehetőségek helyett tagjai és csoportjai csak áttételesen, tolmácsolás közvetítésével érintkezhetek egymással, és fordításokra kényszerültek, valahányszor saját kultúrájukat egy magasabb fokon álló nép kultúrájához akarták hozzászabni. Mondják, hogy az emberiség már jóval előrébb tartana, ha a nyelvi akadályok nélkül egységesen fejlődhetett volna, ha a nyelvi különbségek nem hátráltatták volna egymás közös megértését. A soknyelvűség ennek a felfogásnak megfelelően olyan tehertétel az emberiség számára, mely szinte büntetésként nehezedik rá, úgy, ahogyan azt a Biblia mondja el a közismert Bábel-történetben (Genezis 11, 1-9).

Nem biztos, hogy ez így van. Egymás szavát nemcsak akkor nem értjük, ha más nyelven beszélünk, de esetenként akkor sem, ha azonos a nyelvünk. Az utóbbi eset súlyosabb következményekkel járhat, mint az első. Ráadásul az sem biztos, hogy az egynyelvűség és a vele járó egységes elhatározás akkora áldás,

hogy hiányát csak valami elvetendő rossznak kell tartanunk az emberiség szempontjából. Babilon előtt vajon nem ez az egynyelvűség és a vele járó egységes elhatározás tette lehetővé az emberek számára, hogy egy egészen különleges, az egekbe hatoló tornyot építsenek maguknak? Gadamer szerint sem tekinthető áldásnak az egynyelvűség: korunk sokasodó és csak nehezen leküzdhető gondjait ő abból a technikai kultúrából származtatja, mely a matematika és a fizika egynyelvűsége következtében vált lehetővé az emberiség számára (Gadamer 1991). Vannak tehát az egynyelvűségnek olyan velejárói, amelyek merész, de ugyanakkor beláthatatlan következményekkel járó tervek megvalósításának ígéretét csillogtatják meg előttünk. A többnyelvűség és a kultúrák ezzel együtt járó sokszínűsége viszont más lehetőségeket tár föl előttünk: rádöbbsent bennünket az egymásra utaltság tényére, és egymás megértésére ösztönöz. Lehet, hogy Gadamernek igaza van, lehet, hogy téved, de kétségtelen tény, hogy a fordítások szépségét, a bennük megcsillanó emberi képességek nagyszerűségét ennek a többnyelvűségnek köszönhetjük.

Irodalom

- Arisztotelész 1987. *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Európa.
- Babits M. 1920. Dante: *A purgatórium*, Előszó. Budapest, Révai-Kiadás.
- Delisle, J. Woodsworth, J. (eds.) 1995. *Translators through History*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Gadamer, H.G. 1991. A nyelvek sokfélesége és a világ megértése, In: *Athenaeum* I/1 3-14, 6.
- Klaudy, K. 2003. *Languages in translation* Part I. Budapest: Scholastica.
- Steiner, G. 1992. *Bábel után – Nyelv és fordítás* 1. (ford. Bart István) 2005 Budapest: Corvina. 206-207.
- Störig, H.J. 1963. *Das Problem des Übersetzens*. Stuttgart: Henry-Goverts Verlag, Einleitung VII-XXXIII, X 20.